

esej

tomislav premerl

prostor, graditelj stila

Arhitekturu smo navikli promatrati i analizirati isključivo iz aspekta stilskih osobina; no vidjet ćemo, ako nanovo pokušamo analizirati problem i bit prostornog stvaranja, koliko je pogrešno i nedostatno arhitekturu uklopiti strogo u jedan stil i identificirati je kao produkt toga stila. Svako vrijeme kao i naše današnje nužno nameće nove načine promatranja i traži reviziju ustaljenih (što ne znači i loših) nazora. Promatrajući arhitekturu kao samosvojnu integralnu umjetnost pokušat ću sagledati pitanja i odnose prostora i stila, njihovu važnost u građenju arhitektonske misli gdje će se kontinuitet prostornog stvaranja pokazati kao logičan slijed duhovne emancipacije čovjeka, kao evoluiranje svijesti u osvajanju stvarnosti putem umjetničke spoznaje i akcije. Opravdanost stila i njegove mijene u toku povijesti tumače se mnogim faktorima i zakonima razvoja, no teže je, ali i bitnije, naslutiti i spoznati duhovno porijeklo ostvarenih oblika.

Stil arhitektonskog djela, arhitekture jednog razdoblja, naroda ili pojedinca, zbroj je svih manifestacija duhovne i materijalne kulture. Kulturno i umjetničko kretanje svijeta pratimo u međusobnoj povezanosti nastojanja, razvoja i odumiranja stilova, jasno, ne promatrajući vanjsku formu djela, nego njegove unutarnje porive, njegovu misao. Stil je u arhitekturi prvenstveno način mišljenja općenito i, posebno, koncepcija prostora kojom se karakteriziraju specifični elementi stila. Stil bismo mogli promatrati i kao stanovito podređivanje i nužno determiniranje htijenja, koje ima snage uspostaviti red i životnu ravnotežu nasuprot ekspanziji života, otkrivanju i osvajanju naslućenih spoznaja novih dimenzija. Stil općenito u umjetnosti je svakako pokazatelj jedne specifične dimenzije svijesti, pa nas zanima kako se ona razvija, čime je uzrokovana i što uzrokuje. Shvaćajući tako stil tražimo uzajamnu vezu s načinom mišljenja kojim stvaralac, potvrđujući sebe, izgrađuje sebe sama, a svojim djelom organizira i gradi nove autonomne objekte. Stil nije u povijesti propisana obaveza ni unaprijed ustanovljeni pojam ili idejna projekcija iz koje se izvode pojmovi. Njegov je sadržaj dinamičan i promjenljiv pojam odnosa, koji se nanovo konstruira i uspostavlja za svako djelo posebno. Stil je idejno jedinstvo cjeline koja se pokazuje konkretnim materijalnim elementima. Obilježja stilskih zakonitosti i umjetničkog slijeda identična su, što je i uvjet postojanja stila. Samostalnost umjetničkog djela u pravom odnosu sa stvarnošću uspostavlja vrijednost stila, a pomoću toga umjetničkog fenomena nastaju široki kulturno-povijesni tokovi. Stil, dakle, promatram ne po formi nego kao određenu metodologiju mišljenja i rada. Svako umjetničko djelo na svoj način otkriva jedan sistem vlastitog postojanja, misaoni i oblikovni sistem koji svojom prirodom i osobitošću iskazuje u prvom redu ličnost stvaraoca i tako jasno najpravilnije otkriva opća stajališta ljudi i epohe. Ne mislim pri tom na individualni stil, nego na opći pojam stila, koji je svakako akcija i manifestacija cjelokupne kulture, njen vidljiv znak i pokazatelj njena jedinstva. Ne

postavljam granicu između stila pojedinca i stila društva; želim ih promatrati u njihovu prepletanju koje napokon jedino donosi onu najvitalniju snagu epohe, što je nazivamo stilom. Stil nije odraz ili izraz epohe, nego on djelotvorno gradi epohu, nastajući i bujajući u najintimnijim njenim zamecima, pa je kao novostvoreni rezultat sa svojim samostalnim životom i karakterom samo nosilac već naslijeđenih gena. Umjetnost, u ovisnosti o odnosima s društvom i vremenom, nova je prirodnost novih zakonitosti, nova realnost. Stil jedne epohe zajednički je nazivnik, ali u suštini kreativne namjere nije težnja za traženjem nekoga fiktivnog zajedničkog nazivnika (još manje izraza), nego je u prirodi nastajanja umjetnosti da iz sebe spontano gradi takav zajednički nazivnik, koji proizlazi iz duhovnog jedinstva vremena u kojemu nastaje.

Previranje svijeta, kretanje materijalne i duhovne kulture, oscilacije društva, stalnosti i nestalnosti razdoblja, dinamičan tok povijesti u arhitekturi se očituje u rađanju, razvoju, prepletanju i umiranju stilskog jedinstva. Teško je u takvom sagledavanju promatrati stvari odvojeno i još je teže dijeliti stvari, koje ne samo da žive u ovisnosti nego znače organsko jedinstvo duha epohe. Naoko izolirane težnje i najrazličitiji prohtjevi formirali su se kao stvaralaštvo na osnovu postojanja uvijek jedne, već poznate i iskušane, umjetničke prakse na koju su se nadovezali, ali ne i jednostavno oslonili. Iskustvo je tu ona nužna baza na kojoj će se ujediniti svi faktori i na kojoj će umjetničko djelo velikim dijelom stvarati novu epohu.

Stil i život su jedno; oni su iskonsko jedinstvo i u bitnim su obilježjima identični. Stil je cjelina koja je u svom začetku uočljivija nego pojedini i kasniji njeni »dijelovi«. Pojedinačno i cjelovito upravo su proporcionalni, razumljivi jedno iz drugog. Nazori, shvaćanja i spoznaje sami se u duhovnom jedinstvu organiziraju onako kako implicira to jedinstvo i njegovo svjesno htijenje. Riječ je o jednakom osjećanju cjeline, samo su postupci i načini građenja te cjeline različiti; podvrgavaju se samo svom kreativnom htijenju i vlastitim zakonima. I tu bi se moglo vidjeti da određeni stil ima sličnu metodu pristupa i rada, ali ona ne izvire iz fiktivne predodžbe unaprijed stvorenih zakonitosti, nego iz niza činilaca koji su napokon uvjetovali i integralnost duhovnog postojanja u jednom vremenu. Stil otkriva i pokazuje određeni način mišljenja; u arhitekturi govorim o stilu samo onda, ako za odnos nosioca i gradnje svakog stilskog razdoblja promatram prostornu koncepciju kao primarnu, tj. arhitekturu analiziram kao specifičan problem počevši od njene iskonske biti, prostora.

U toj spoznaji sadržan je kvantitativni i kvalitativni karakter arhitekture kao umjetnosti.

Arhitektonsko djelo gradi se na autonomnoj zakonitosti sjedinjenja prostorne zamisli, konstrukcije i svih pojedinačnih dijelova i detalja, koji su ovisni jedan o drugom i zajedno ostvaruju kompoziciju. *Upravo kompozicija »stilskih« elemenata stvarni je stil arhitektonskog djela.* Kompozicijom stvoreni

novi oblici evoluiraju i govore o razvoju prostorne misli i odnosu prema prostoru kao biti arhitekture. Niz varijacija i niz tema otkrivaju svaka svoju strukturu, obogaćujući i učvršćujući misaono, etičko i estetsko jedinstvo. Odatle želim promatrati fenomen arhitekture, fenomen određenog stila. Svaka epoha gradi umjetnost (svjesno ili nesvjesno) organskom ravnotežom života i doživljaja, stvarajući stil, ili remećenjem te ravnoteže iskazuje novu nužnost koja već buja u zametku nove umjetnosti, na kojoj će ostati da sudjeluje u velikom građenju novog vremena što ga je nagovijestila. Stil se rađa postepeno, a njegova se obilježja stvaraju paralelno s djelima i nikada ne postaju fiktivne predodžbe ili zakoni. Razvoj stila izvire iz razvoja svakog posebnog djela, a utjecaji unutar stila samo su nužnost i prepletanje na duhovnom nivou, i oni nose razvoj i otkrivaju putove neslućenim raznolikostima. Ali, novouspostavljeni odnos novokonstitutivnih elemenata u svom je toku nezavršen, labilan i promjenljiv, i traži smisao i značenje u uzajamnom odnosu prošlog i budućeg, individualnog i kolektivnog.

Kad bismo pomno promatrali, naišli bismo gotovo uvijek unutar jedne epohe na mnogobrojne oznake novih »stilskih« oblika, koji najčešće ne mogu bujati jer im ne pogoduju ostali mnogobrojni faktori.

Oni ne mogu postati opća kategorija, pa je opravdano pitanje jesu li oni uopće bili pravi zameci, iako su često pojedinačno snažni i njihovo je postojanje zbog toga opravdano. Promjena stila predskazuje jedan drugi stav prema svijetu od dotadašnjeg, ali je pitanje što uvjetuje promjenu tog stava. Previranje i promjena stila nesumnjivo se javlja paralelno s unutarnjim duhovnim razvojem i proširenjem raspona shvaćanja, tj. novih spoznaja o svijetu i čovjeku. No taj problem odvodi daleko na specijalizirana područja koja su ga pozvanija ispitivati.

Stil nastaje iz zametka prerastanjem u jednu novu duhovnu i epohalnu vrijednost. Nije tu riječ o očitijoj promjeni postojećih oblika, nego o novim zahtjevima duhovnih, pa i materijalnih funkcija. Tako se najprije zbiva promjena u shvaćanju funkcije; promjena oblika međutim nije posljedica novih funkcija koja bi naknadno slijedila, nego se ta promjena zbiva paralelno, istodobno izazivajući nove funkcije, postavljajući ih kao nužnost dijalektičkog razvoja.

Mijena arhitekture (mijena stila, kako smo to naučili shvaćati) pitanje je mijene oblikovanog prostora u čijem se shvaćanju već nešto dogodilo, te njegova novog načina egzistiranja, a ne posljedica toga zbivanja.

Arhitektonski stil kao jedinstvo proizlazi iz svjesnog i usmjerenog kretanja svih pojedinačnih napora sjedinjenih u stvaralačkoj akciji, i kao cjelina ne ostvaruje se predviđanjima, jer on nije nikakav fiksirani zakon razvoja, još manje progres. On nije fikcija u svijesti pojedine kreativne akcije, nego jedino moguće izvire iz nje međusobnim uzajamnostima, stvarajući tako suštinu određenog poimanja

i umjetničkog odnosa prema svijetu. U arhitekturi to je prostorno razrađivanje u duhovnoj spoznaji i determinantama društva i vremena. Tako stil postaje jedno od mjerila u prosuđivanju i vrednovanju prostornog značaja arhitekture, koje se ne može isključiti iz njenih kompleksnih vrijednosti, ali je nedostatan kao jedino mjerilo. Stil možemo promatrati i kao opseg arhitektonskog djela s bilo kojeg aspekta, njegovu povezanost, opravdanost i duhovno sjedinjenje s djelima istog vremena.

Pojedinačni napor, ako otjelovljuje nove mogućnosti, onda osjeća i pronalazi novi tok, dalje usmjeruje kontinuitet i svojim sačinjenim, novootjelovljenim odnosima nagovješta i otkriva nove zametke u svijesti društva i vremena. Kontinuitet osjećanja života, noseći u sebi sve prethodne forme i iskustva, prerasta u novu vrijednost pokazujući u svijesti novonaslučenu duhovnu realnost. Umjetnost najočitiije otkriva tu novu mogućnost u razdobljima epohalnih promjena u društvu, osjećanju, misli, napokon u stilu.

Čisti stil, čistu stilsku kompoziciju teško je naći; ona kao ideal i ne postoji, jer je umjetničko djelo, posebno arhitektonsko, određeno mnogobrojnim faktorima i živi u dinamičnom povijesnom toku. Zatim se zbiva značajan proces u životu djela i čovjeka, tj. arhitektura sama u isto vrijeme daje određene svim tim faktorima i vremenskim tokovima koji su je mijenjali. Idealni tipovi, čisti stil, uvijek su fiktivni pojmovi proizvoljne idealizirane stvarnosti. Stil svoju realnost pokazuje u samom sukobu i napetosti između umjetnika i načina ostvarivanja arhitektonskog djela. Način ostvarivanja prostora sadrži uvijek mogućnost nadograđivanja povijesnog konteksta, ali i totalnu pripadnost određenoj povijesnoj situaciji.

Kada govorim o stilu, promatram ga uvijek iznad pojedinačnog djela, ali ne kao apstrakciju ili zbroj pojedinačnih svojstava, nego kao duhovnu strukturu kojoj su imantivna mnoga ograničenja, ali i prednosti i prava sloboda. Struktura stila stimulira i otkriva mogućnost pune slobode unutarnjeg razvoja. Nije tu riječ o nizu varijacija na zadanu temu, nego o kreativnom oslobođenju, njegovu logičnom i jedino mogućem iskazivanju. Tako stilsko jedinstvo dolazi u umjetnosti kao nužan stimulans i mogućnost ostvarivanja, osjećanja i misli određenog razdoblja, kao način mišljenja i odnosa prema svijetu uvjetovan i jedino moguć na vlastiti način, vlastitim strukturama svoga unutarnjeg ustrojstva i specifične prirode. Takozvani okviri stila po sebi znače oslobođenje onda kada se ne postavljaju kao fiktivni i meritorni zakoni, tj. kad se zbog vlastite kreativne nemoći previše ne poštuju.

Shvaćajući stil kao dinamičnu društveno uvjetovanu i nužnu duhovnu situaciju u umjetnosti prošlosti, spoznajom oformljen i dijalektički jedino moguć način mišljenja, pitat ćemo za odnose stila i prostora unutar same arhitekture i pokušati na osnovu toga potvrditi jedinstvo arhitektonske kreacije, u prošlosti i danas.

Povijest arhitekture nije povijest njenih stilova, niti je stil u klasičnom smislu predmet proučavanja povijesti arhitekture. Arhitekturu ćemo promatrati na njoj svojstven način i poći od njene biti, arhitektonskog prostora. Svako drugo gledanje arhitekture ide na uštrb njenoj teoretskoj misli koja do danas s novog aspekta nije još jasno eksplicirala odnos stil-prostor i pokazala njihovu pravu mjeru u jedinstvu arhitektonskog djela, ni u kompleksu pojavnosti arhitekture u jednom vremenu. Problematika u vezi s pojmom stila u arhitekturi ostala je do danas uglavnom nenačeta. Teškoća je pravilnog sagledavanja u tome što se stilom mora smatrati ipak nešto općenito, odvojeno od pojedinog djela i pojedinca, a da se pri tom obično zanosimo nekom fiktivnom idejom ili starim, nedostatnim pojmom kao mjerilom vrijednosti. Sjetimo se još uvijek važećeg odnosa prema povijesti arhitekture; daje li nam tako stvoreni nazor o stilu odgovor na bitne arhitektonske tj. prostorne probleme pojedine epohe?

Ako je u arhitekturi uglavnom samo stil predmet proučavanja povijesti umjetnosti, granice će se ispriječiti već na prvim koracima, a teoretska će misao ostati osakaćena i iskrivljena. Teoretičari arhitekture nisu pravilno pokazali taj problem, iako ga smatram izuzetno važnim u sagledavanju kontinuiteta arhitektonske misli i ostvarenih djela, i u spoznaji suvremenih problema arhitekture. Njime su se uglavnom bavili historičari, a oni su djelo najčešće promatrali jednostrano, faktografski i morfološki u jednom njegovom aspektu dok su pre malo ili nimalo kritički zadirali u bit arhitektonskog djela. Povjesničar je gotovo uvijek u tom pitanju pre malo kritik. To je doduše teško, zapravo nemoguće bez kreativnog osjećanja arhitekture same.

Često smo svjedoci tumačenja i razlaganja, objašnjavanja i meritornih zaključaka, kako je i koliko umjetnost odgovorila na ono što je povjesničaru već unaprijed poznato. Međutim, svako je umjetničko djelo neiscrpni izvor sasvim novih spoznaja, ono je snaga u neprestanoj aktivnosti koja uvijek nanovo proširuje granice duhovne dominacije i postavlja uvijek novi odnos prema kritičaru. Domet i značenja djela lakše je svakako uklopiti u već postojeći sistem sa unaprijed određenim stavom službeno važećim ili proizvoljno individualnim, nego s odgovornošću i vlastitim kreativnim sudjelovanjem otkrivati uzroke, vrijednosti i nastojanja za spoznajama i dimenzijama koje nam donosi umjetničko dostignuće. Uklapanje odnosno određenje arhitekture à priori s pozicija stila kojem ona odgovara, od početka je pogrešan korak daljnjem razrađivanju misli. Još je pogrešnije analiziranje isključivo s aspekta stila koje je umnogome nedostatno za proučavanje arhitekture. Jednostavno rečeno, nijedna arhitektura nije stil, nego stil izvire iz arhitekture, iz njene prostorne snage.

Novo prostorno shvaćanje arhitekture kao jedinstvene i autonomne kreativne akcije teoretski je eksplicirano i ono odbacuje stil kao formalnu tvorevinu. Fenomen prostora bit je arhitektonskog stvaralaštva sa strukturama i vlastitim zakonima, redom

i arhitektonikom koja ostaje nepromijenjena unatoč promjeni svih konkretnih obilježja bilo vanjskih bilo unutarnjih. Ovo ustrojstvo arhitekture nije stilski, a još manje likovni pojam. Takvo tumačenje ne pokazuje stil kao nakalemljeni momentani fakt, nego ga želi pokazati kao organski produkt cjelovitosti arhitektonskog djela i jedinstva prostorne tj. suštinske snage ostvarenja. Usporedbom i analizom stilski najrazličitijih arhitektonskih objekata, a osobito onih anonimnih, »vanstilskih« građevina, lako je uočiti mnoge bitne prostorne sličnosti među njima. Prostorna arhitektonska analiza moguća je, dakle, samo kao analiza bitnih, specifično arhitektonskih struktura u vlastitoj složenosti svih začetnika i uzroka arhitektonskog osnivanja. Stoga je bespredmetno pitanje o nekoj odvojenoj »umjetničkoj« komponenti arhitekture bilo u povijesti bilo danas.

Vrijednost arhitektonskog djela ovisi u prvom redu o uzrocima, zakonitostima i načinima sjedinjenja prostorne zamisli, konstrukcije, funkcije i svih pojedinačnih dijelova i detalja ovisnih međusobno u jednom novom složenom funkcioniranju. Red stila duhovni je red ostvarivanja prostornog koncepta građevine, sklopa ili čitave urbane sredine. Stilski red proizlazi dakle iz duhovnog odnosa i prostornog značenja, što ne znači da je on jednostavno samo njegova posljedica, ali ukazuje na mnoge dimenzije i slojevitost kreativnog postupka u društvenom i individualnom smislu. Arhitekturu doživljujemo složeno; u prvom stadiju jedinstveno, gdje svi njeni elementi sudjeluju u doživljaju, iako njih zasebno nismo još svjesni. Stadij doživljene analize otkriva nam zatim elemente i svrhovitost pojedinog detalja; u doživljaj postepeno uključujemo sva moguća mjesta tj. kretanje. I u takvom pristupu često ćemo uočiti vrlo male ili nikakve razlike u prostornom doživljaju i kod dva različita stila. Sklop arhitektonskog prostora i njegove konstrukcije, strukture materijala, svrhovitost i funkcija zajedno grade kompoziciju prostornih odnosa, definiraju arhitektonski oblik i cjelovitost djela. Po tim osnovnim i bitnim načinima prostornog iskazivanja doživljavamo, vrednujemo i analiziramo arhitekturu. Ti međusobni odnosi mijenjaju se kroz povijest i jasno ukazuju na način mišljenja. Ali elementi stila nisu i nosioci toga stila niti su sigurni pokazatelji strukture i bitnosti stila. *Suvremenim shvaćanjima arhitekture nanovo rekreiramo djelo, nanovo ovremenujemo i oprostoruemo arhitektonsko stvaranje. Osnovni elementi spoznajne i materijalne egzistencije arhitektonskog djela problemi su prostora, njegove kompozicije i konstrukcije.* Prostor kao autonomnost mora nam svojim pokazivanjem otkrivati sve faktore svojih začetnika i modifikatora. Kao takav on svojom vitalnošću i svojim posebnim karakteristikama mora upućivati na njih. Kritičar je dakle samo onaj koji počinje od suštine i specifičnosti djela, tj. prostora, analizirajući i razmišljajući na način arhitekture, kreativnim estetskim odnosom prema cjelovitosti djela. Samo tako prosuđivanje arhitekture pruža mogućnost nužne rekreacije djela, što znači i dijalektičkog promatranja umjetnosti i duha vremena.

Ako u razmatranju arhitekture prošlosti nemamo jasan sud o biti arhitekture same, onda ćemo svakako doći u iskušenje, jer će se nametnuti oni oblici i manje ili više važne okolnosti i faktori u vezi sa samim djelom, koji stoje izvan njegova arhitektonskog značenja. Često u povijesti arhitekture ne nalazimo nikakav kritički odnos prema uvijek živim djelima. Takva je povijest, s takvim tumačenjem, moguća, a najgore je što ona predstavlja opasnost za suvremeno gledanje i suvremena shvaćanja.

Moderna je arhitektura odbacila stil, pa se čini da se ona bitno razlikuje od svake arhitekture prošlosti. Ona se svakako kvalitetno razlikuje, no uzroci te nastale razlike proizišli su iz ustrojstva same arhitekture. Po tome je ona kao i uvijek građenje toka i stvarnost nove svijesti o vlastitom ovovremenom postojanju. Novonastala duhovna višeznačnost suvremenog doba nema više ni potrebe ni mogućnosti ostvarivanja jednoznačnosti prostornog izraza. Bezbožnim razbijanjem svih vrijednosti oko sebe arhitektura je pokušala pronalaziti osnovne kvalitete i karakteristike vlastitog ustrojstva, nemoćna da spozna obuhvatno integralno građenje, jer su se stvari naglo udaljile jedna od druge. Arhitektura je u novonastaloj situaciji morala proširiti svoje funkcije, što znači i metode njihova savladavanja, u njenoj su se sferi javili mnogobrojni potpuno novi faktori. Logično, nepostojanje društvene duhovne i materijalne kohezije razbilo je stvaralačko jedinstvo unutar arhitekture. No tražeći to jedinstvo svako ga djelo nastoji naći u sebi samom, u porivu, metodi i svom ostvarenju; ali tako nastalo ono postavlja samo sebi teoriju nastojeći je gotovo uvijek uklopiti u labilan sistem vrijednosti oko sebe. Arhitektura ostaje u novom vremenu određena svijetom pa ga kao stvaralačka snaga i sama nanovo određuje.

Teškoća je u tome što nema jedinstvene teorije arhitekture; pitanje je kako bi ona i s kojom snagom mogla teoretski ujediniti stvaralaštvo arhitekture. Arhitektura se uvijek oslanjala na likovne umjetnosti i bila pod njihovim okriljem, što se danas tragično osvećuje njenoj teoretskoj misli. Još i danas smo skloni podvajati arhitektonsko stvaranje na njegovu umjetničku kreativnu stranu i tehničko građenje. Svemu tome dodali smo još čitav niz tumačenja s područja sociologije, ekonomike, urbanih promjena itd. Oko arhitektonske se misli isplelo veliko klupko sastavljeno od mnogo pojedinačnih, ne netočnih, ali često nepotrebnih »naučnih« gledanja, koja nejedinstvena opet dovode u svojoj krajnosti do zastranjenja i zapostavljanja osnovnog kreativnog problema. Arhitektura kao ostvarenje uvijek je u povijesti bila samostalna kategorija, koju danas jedino tako možemo i promatrati u povijesnom toku. Svakako, danas su se mnoge stvari kvalitetno promijenile i teoretska misao morala bi što prije naći određenje, tj. pokazati arhitekturu zaista u novom vremenu. Također nije pokazano povijesno značenje arhitekture u novonastalim uvjetima i velikim kvalitativnim i kvantitativnim promjena-

ma današnjice. Uz poznavanje cijelog opsežnog problema arhitekture kritičko ocjenjivanje traži naročitu senzibilnost.

Spoznajta o autonomnosti umjetnosti i traženje vrijednosti djela samog, oslobođenog svih oblika koji ne izviru iz njega, stvara pravilan pristup vrednovanju djela i uspostavlja doduše još nerazrađen, ali ozbiljan estetsko-arhitektonski kriterij.

Često je pokazivan jaz između naše civilizacije i naših estetskih i duhovnih vrijednosti. Pokazivana je i nemogućnost postojanja jedinstvene kulture i klime u takvoj situaciji.

Od samog početka sazrijevanja i u toku odgoja nastavlja se danas jedinstvo društvene svijesti s očitim posljedicama na razvitak naše estetske svijesti. Ključ se nalazi u individualnoj kao i u društvenoj svijesti, manifestirajući se nejedinstvenim proizvoljnim odnosima prema svijetu, povijesti i među ljudima. Senzibilitet i spontanost kreativnog djelovanja tako su osakaćeni. Sve su to dovoljno jasni i bitni uzroci nemogućnosti postojanja jedinstvene kulture i čvrstih vrijednosti u svijetu i u nama. Možemo li tako stvoriti, tražiti ili očekivati duhovno jedinstvo u umjetnosti? Ne govorim više o stilu starim pojmom, ali možda će konstruktivni život ipak donijeti preobražaj i uspostaviti jedinstvo između umjetnosti i života, u osnovi i bar donekle nalik snazi životnog, stilskog jedinstva u umjetnosti prošlosti. U sredini u kojoj živimo stvaramo nove predodžbe, doduše još neiskristaliziranih formi, ali predodžbe koje će se polako suprotstavljati afirmiranim mjerilima izgubljene i anemične svijesti. Do preobražaja života mora doći, i taj će preobražaj graditi konstruktivno jedinstvo. Kako će se ono graditi u umjetnosti besmisleno je predviđati. Svakako to više neće biti stil, niti ćemo ga svoditi na mjerila prošlosti jednostavnim načinima. Iz novih odnosa i povijesnog konteksta, umjetnost će prerasti snagom duhovnog stvaralaštva kao prava mogućnost pomicanja nervoznih dihotomija svijesti, kao modus jednog kvalitetno novog odnosa u sebi i u svijetu. I danas već tražimo nove vrijednosti u arhitekturi; a jedina od osnovnih kvaliteta upravo je jedinstvo kreativne namjere i ostvarenja. Sa svim otkrivenim mogućnostima i novospoznatim vrijednostima moderne arhitekture samo je kreacijom moguće ostvarivati i spoznavati budući svijet.

Tu bi se nekada stilsko jedinstvo ostvarilo kao kvalitetno novo jedinstvo. Stoga ostaje na arhitekturi da sama svojim ostvarenjem spozna i odredi put jedinstvu, a na teoriji da ga pokaže kao stvaralačko građenje u slijedu povijesti i kao jedinu mogućnost budućeg.